

parents, teachers, children of the same age, but creates discomfort for a child himself. In our article the ways of study of unrealized aggression open up for junior schoolboys by means of the modernized проєктивних малюнкових methods: “Non – existent animal”, “Picture of my family”, “Picture of my class” and modified new “withsituation-illustrated” methods on the basis of labours of S. Rothenzveing, I. Furmanov, A. Bass, A. Darc, A. Romanov, R. Templ, M. Dorki, I. Amen et al. It is formed questionnaire and system supervisions which allow to investigate the realized level of aggression.

Key words: diagnostics, aggressiveness, aggression, tests, research methods, realized aggression, unrealized aggression.

Отримано: 5.12.2011 р.

УДК 159.98-051

Ю.С.Веретяннікова

Теоретико-методологічні засади вивчення професіогенезу практичного психолога

У статті розкриваються поняття та моделі професіогенезу практичного психолога на підґрунті теоретичних положень діяльнісного і суб'єктного підходів у психології.

Ключові слова: професіогенез, професіоналізм, професіоналізація.

В статье раскрываются понятие и модели професіогенеза практического психолога согласно теоретическим положениям деятельностного и субъектного подходов в психологии.

Ключевые слова: професіогенез, професіоналізм, професіоналізація.

Постановка проблеми. Професійна діяльність практичного психолога спрямована на надання особливої за формою та змістом допомоги людині. Оскільки у процесі взаємодії з іншою людиною психолог чинить вплив на її внутрішній світ, то існують досить високі вимоги щодо його професійної компетентності. Саме тому предметом нашого дослідження є процес професіогенезу практичного психолога, його становлення як фахівця.

Мета дослідження. Обґрунтувати деякі теоретичні концепції, присвячені проблемі професіогенезу практичного психолога, проаналізувати найбільш поширені методологічні напрями дослідження даного феномену.

Аналіз останніх публікацій. Коли ми говоримо про професійний розвиток, то звертаємося до принципу розвитку особистості в діяльності С.Л.Рубінштейна та принципу суб'єктності Б.Ф.Ломова. За останні роки були розглянуті різні моделі становлення професіонала (Л.М.Мітіної, С.Д.Максименка, А.К.Маркової, Є.О.Клімова, О.О.Бодальова, І.В.Вачков, Е.Роу, Дж.Сьюпера, Є.Ф.Зеєра, Г.Томе, Г.Рієса та ін.)

Основний зміст. У тлумачних словниках поняття “професіогенез” відсутнє. Але, якщо проаналізувати морфологію слова, ми отримуємо два корені – “генез” (Genesis), який вказує на походження чи розвиток чогось, та “професія”, що вказує на діяльність людини за певним фахом. Отже, слово “професіогенез” означає процес професійного розвитку або процес становлення професіоналізму людини. Він базується на *принципі розвитку* (Л.С. Виготський, О.М. Леонтьєв, О.В. Запорожець, Л.І. Анциферова, І.А. Зимня та ін.) в психології. Головною ідеєю цього принципу є послідовні, прогресивні у загальному вигляді кількісні та якісні зміни досліджуваного психологічного явища. В даному випадку ми розглядаємо якісні та кількісні зміни професійного розвитку особистості.

Професійний розвиток – це процес соціалізації суб'єкта в онтогенезі, спрямований на засвоєння ним різних аспектів світу праці – професійних ролей, професійної мотивації, професійних знань та навичок. Головною мотиваційною силою професійного розвитку людини є її бажання інтегруватись у соціальне коло за допомогою ідентифікації з соціальними групами чи інститутами. Цей процес відбувається як у горизонтальній (вибір професійної галузі), так і у вертикальній площині (здобуття конкретної кваліфікації).

У психологічній літературі професійний розвиток людини невід'ємно пов'язаний з онтогенетичним розвитком, тому ми будемо розглядати професіогенез у термінах теорії розвитку, хоча існують й інші теорії професійного становлення людини (наприклад, “теорія рис” Ф.Парсонса та ін.) Також важливо згадати положення Б.Г.Ананьєва про внутрішню суперечність процесів індивідуального розвитку людини, їх гетерохронність та нерівномірність, оскільки за цими закономірностями відбувається формування людини впродовж онтогенезу [1].

Отже, професійне становлення та розвиток охоплює досить великий проміжок часу (приблизно 30-40 років) життя людини. В цей час людина проходить різні стадії онтогенезу, змінюючи соціальну ситуацію розвитку, провідну діяльність, особистісні

структури, свідомість та ін. Головною рушійною силою, згідно з теорією Г.С.Костюка, виступають внутрішні протиріччя, які стикаються з зовнішніми (соціальними) факторами. Схожої думки дотримується Є.Ф.Зеєр, але він виокремлює дві стадії професійного розвитку: перша – пов’язана з протиріччями між внутрішніми та зовнішніми особливостями життєдіяльності та з адаптацією молодого спеціаліста в професії, набуттям ним знань і навичок, тобто його становленням як професіонала; на другій – розгортаються протиріччя особистісного, більш поглибленого, внутрішнього характеру, де на перший план виходять питання якості роботи, саморозвитку, підвищення компетенції, гнучкості у вирішенні професійних завдань та ін.

Дж.Сьюпер запропонував свою теорію професійного розвитку людини, поклавши в її основу розвиток Я-концепції на основі порівняння суб’єктом своїх досягнень та особистісних якостей з соціальними вимогами. Механізмом розвитку професіонала автор вважає процес ідентифікації зі значущим іншим та систематичне програвання різних соціальних ролей. Він виокремив у професійній періодизації п’ять стадій, які охоплюють віковий проміжок від народження до пізньої зрілості, виходу на пенсію [2; 3]. Стадії включають в себе: 1) розвиток професійних інтересів, здібностей (0-14 років); 2) пошук, дослідження, апробація своїх сил (14-25 років); 3) затвердження себе в суспільстві (25-44 роки); 4) стабілізація професійного положення (45-64 роки); 5) затухання, спад професійно активної позиції (65 років та більше) [4]. Подібних методологічних поглядів на професійний розвиток дотримується Є.Ф.Зеєр, використовуючи поняття соціальної ситуації розвитку людини та її провідної діяльності. Суб’єкта професійної діяльності автор називає оптантом, а процес становлення професіонала – оптацією [5; 6].

Ще однією вагомою рушійною силою професійного розвитку вважаються особистісні властивості людини та їх творча реалізація у професійній діяльності (М.Р. Бітянова, М.Р. Гінзбург та Л.І. Катаєва). Ці автори розуміють професійний розвиток як становлення, інтеграцію та реалізацію в діяльності професійно важливих особистісних якостей, здібностей, професійних знань та вмінь, а головне – активне якісне перетворення психологом професіоналом свого внутрішнього світу, що веде до змін в його життєдіяльності, творчої самореалізації в професії [7; 8; 9].

Проблема професійного розвитку привертала увагу багатьох шкіл та напрямів у психології. Теорії, що ґрунтуються на прийнятті рішення, головним механізмом професійного розвитку вважають

проблемні ситуації, вирішуючи які спеціаліст зростає до рівня професіонала. М.П.Катц, Г.Томе, Г.Ріес наголошують на тому, що людина, вирішуючи проблему, має враховувати ситуацію, альтернативи її розв'язання, ціль, соціальну динаміку, внутрішні та зовнішні фактори.

Представники психоаналітичного напрямку пов'язують професійний розвиток людини з вирішенням різного роду емоційних конфліктів, що з'явилися в ранньому дитинстві у процесі задоволення первинних потреб дитини. Прикладом є нарцисизм, агресія чи еротика; У.Мозер та Е.С.Бордін стверджують, що фіксація на потребі в агресії за умов її безпосереднього задоволення може призвести до вибору індивідом професії мисливця, при сублімативному (в умовах соціальних заборон) – до вибору творчих професій (художника, скульптора та ін.), при орієнтації на Я-ідентичність (при ідентифікації з моральними нормами) – до вибору занять юридичними спеціальностями [10]. Схожі неусвідомлювані установки в ситуації ранньої фіксації потреб дитини виявляються в теорії професійного розвитку Е.Рой [10].

С.Д.Максименко, який представляє генетичний підхід у психології, розглядає професіоналізм як сукупність професійних знань, вмінь та навичок та емпатійного досвіду з достатньо високим рівнем інтуїції і культури [11].

Л.М.Мітіна проаналізувала професіогенез вчителя з точку зору різних наукових підходів – системно-структурного, процесуально-динамічного та діяльнісного, узагальнивши їх в особистісно-розвивальний підхід. Вона дійшла висновків, що професійний розвиток потрібно розділяти за трьома компонентами: змістовним (розробка концептуальних та технологічних моделей професійного розвитку людини); динамічним (все часове поле особистості, починаючи від стадії вступу дитини до школи, через стадію самостійного та свідомого вибору професії до творчої самореалізації особистості); інституціональним (інститут професійного розвитку особистості, включаючи той “ринок професій”, котрий потребує соціум та конкретні соціальні групи, в яких реалізується процес професійного розвитку особистості) [12].

Також до названих компонентів автор додає тезу С.Л.Рубінштейна про дві лінії розвитку самосвідомості, або способи життя людини. Перший – це життя, яке не виходить за межі загально-людських зв'язків, а розгортається ставленні людини до окремих, часткових елементів життєдіяльності; другий – виводить людину за її межі і пов'язаний із ціннісно-смісловим ставленням до життя [12]. Ці положення про два способи життя людини стали

методологічною основою теорії Л.М.Мітіної про дві моделі становлення професійної діяльності. Перша модель – адаптивна; для неї характерно домінування у свідомості людини тенденції до підкорення професійної роботи зовнішнім обставинам за заданим алгоритмом вирішення професійних завдань, правил, норм. Друга – модель професійного розвитку, яка характеризується здатністю людини вийти за межі практики, перетворити свою діяльність на предмет практичного перетворення і у такий спосіб вийти за межі своїх професійних можливостей [13].

Ми бачимо, що адаптивна модель орієнтована на здобуття професійних знань, вмінь та досвіду. Модель професійного розвитку характеризує професіонала, який творчо володіє професійною діяльністю в цілому і вдосконалює її. Професійний розвиток тут виступає як безперервний процес самопроекування особистості. В ньому виокремлюються три стадії: самовизначення, самовираження та самореалізація [12].

Механізмами розвитку спеціаліста, на думку О.А.Єлдишової, є протиріччя між складними вимогами професії та індивідуальним стилем, досвідом і здібностями. Головними рушійними силами професіонала є особистісні протиріччя між “Я-діючим” та “Я-віддзеркаленим” [14]. Саме ці протиріччя спонукають людину самовдосконалюватися у професійній діяльності, розкривати свої можливості, свій потенціал.

Представник діяльнісного підходу О.П.Щотка також пов’язує особистісний розвиток з професіональним, розглядаючи їх у контексті професійного становлення. На думку автора, професійне становлення – це динамічний багаторівневий процес, який не можна зводити лише до професійного навчання. Він охоплює майже всі вікові періоди розвитку людини і детермінується особливостями, закладеними на попередніх стадіях, а також супроводжується низкою нормативних криз та протиріч [15].

Н.І.Пов’якель розробила п’ятиступінчасту концептуальну модель професіогенезу регулятивних компонентів мислення спеціаліста. Перша стадія пов’язана з професійним орієнтуванням та накопиченням знань про майбутню професію, її вибір. Друга – розкриває процес професійної адаптації до обраної професії. Третя та четверта стадії пов’язані з професійним становленням молодого спеціаліста, його професійною універсалізацією та стереотипізацією накопичених знань і досвіду. П’ята стадія відображає професійну конструктивність, творчу самореалізацію та саморозвиток професіонала в обраній професії. Крім цього, автор виокремлює професійну компетентність, яка містить не лише вміння спеціаліста

компетентно виконувати професійні обов'язки, але й мати досить високий рівень вищих психічних процесів, які забезпечують життєдіяльність людини [16].

Є.О. Клімов запропонував іншу періодизацію професійного розвитку людини. Він виокремив у ній такі стадії:

1 стадія – оптація, підготовка до свідомого вибору професійного шляху (12-17 років);

2 стадія – професійна підготовка, оволодіння знаннями, вміннями та навичками майбутньої професії (15-23 роки);

3 стадія – розвиток професіонала, його інтеграція до професійних товариств та подальший розвиток суб'єкта діяльності (16-23 роки та до пенсійного віку). Пізніше, автор більш поглиблено розкрив цю стадію, розділивши її на такі фази: адаптивну – входування в професію та звикання до неї; фазу інтерналу – надбання професійного досвіду; фазу майстерності – кваліфікована професійна діяльність; фазу авторитету – досягнення професіоналом високої кваліфікації; фазу наставництва – передача свого професійного досвіду іншим [17].

А.К.Маркова за основний критерій становлення професіонала бере рівень професіоналізму особистості, виокремлюючи 5 рівнів та 9 етапів цього процесу.

Допрофесіоналізм включає етап першого ознайомлення з професією. Професіоналізм складається з трьох етапів: адаптації до професії, самоактуалізації в ній і вільного володіння професією на рівні майстерності. Суперпрофесіоналізм теж складається з трьох етапів: вільного володіння професією у формі творчості, оволодіння рядом сумісних професій, творчого самопроекування себе як особистості. Непрофесіоналізм – це виконання діяльності за професійно викривленими нормами на загальному фоні деформації особистості. Післяпрофесіоналізм – це закінчення професійної діяльності [18].

Всі рівні та етапи становлення професіоналізму вибудовуються у процес професіоналізації людини. Професіоналізація – це процес становлення професіонала. В цілому, вона є однією зі складових соціалізації, подібно до того, як становлення професіонала є одним з аспектів розвитку особистості. Як психологічна категорія, професіоналізація відображає процес саморозвитку людини упродовж життя, в межах якого відбувається становлення специфічних видів суб'єктної активності особистості на основі розвитку та структурування сукупності її професійно зорієнтованих характеристик, які забезпечують функції пізнання, спілкування і регуляції в конкретних видах діяльності та на етапах професіонального шляху .

Отже, ми бачимо, що проблема професійного розвитку безпосередньо пов'язана із засвоєнням професійної діяльності, з процесами розвитку і реалізації особистості на різних етапах її професіонального шляху.

Розглянувши загальні теорії та етапи професійного розвитку людини, звернемося до проблеми професіогенезу практичного психолога. Ми вважаємо, що найбільш доцільною теоретико-методологічною базою нашого дослідження є теорія розвитку, яка невід'ємно пов'язує загальні вікові особливості особистості та ті, що ведуть до професійного зростання.

І.В.Вачков емпіричним шляхом вивів сім етапів професійного розвитку психологів.

1. Захопливо-романтичний, який створює атмосферу легкості першої зустрічі з психологією.

2. Самоствердження – фундамент майбутньої компетентності та почуття професійної гідності.

3. Перші розчарування, які допомагають психологу розвиватися або навпаки, призводять до відмови від професійного розвитку. Головною умовою адекватного вирішення такої кризи є пошук особистісних мотивацій у навчанні та праці.

4. Самостійні спроби вирішити практичні та теоретичні професійні задачі за допомогою наявних методичних засобів. Це призводить до формування у свідомості психолога професійних стереотипів, які, з одного боку, полегшують його діяльність, з іншого – звужують творчий потенціал спеціаліста в нестандартних ситуаціях, концентрують свідомість лише на деяких аспектах проблеми. Таким чином, психолог накопичує негативний досвід шаблонної діяльності і вирішує діяти по-іншому. Починається формування свого індивідуального стилю діяльності на основі професійної творчості.

5. Перші серйозні спроби робити по-своєму. Часто ці спроби закінчуються “розчаруванням у собі” або впертим бажанням довести свою професійну спроможність. На цьому етапі відбувається розуміння того, що творча праця базується, перш за все, на високому рівні володіння теорією та методологією науки.

6. Звернення до теоретичних та методологічних основ психології.

7. Імпровізація та професійна творчість вже на оновленій теоретичній і методологічній базі, де органічно поєднуються теорія і практика, наука і мистецтво [19].

Як бачимо, у свою теорію професіогенезу психолога І.В.Вачков поклав ідею розвитку професійної свідомості спеціаліста на основі

провідної діяльності. Отже, професійний розвиток психолога – це зростання, становлення, інтеграція і реалізація в діяльності професійно значущих особистісних якостей і здібностей, професійних знань та вмінь, але головне – це активне якісне перетворення психологом-професіоналом свого особистого світу, що призводить до принципово нового його устрою і способу життєдіяльності – творчої самореалізації в професії [7; 8; 9].

Долінська Ю.Г. та Маноха І.П. вважають, що, на якому б етапі свого професійного становлення не знаходився психолог, він ніколи не може вважати свою професійну концепцію остаточно закінченою. В цій принциповій відкритості знаходить своє відображення фундаментальна особливість розвитку особистості психолога і його професійної свідомості [20; 21].

Висновки. Отже, аналіз підходів та теорій професійного розвитку суб'єкта діяльності дозволяє зробити певні висновки. По-перше, сутність процесу професіоналізації (професійного розвитку, професіогенезу) розкривається у двох напрямках: перший пов'язаний з проблемою розвитку та саморозвитку особистості, другий – з питаннями “привласнення”, інтеріоризації людиною обраної професійної діяльності. Психолог спирається на еталонні моделі професіонала та, набираючи згодом професійної компетентності, розкривається як активний творчий суб'єкт обраної професійної діяльності. Процес професіоналізації супроводжується не тільки розвитком особистісних структур, а й специфічною інтеграцією властивостей і якостей особистості, формуванням її як цілісної системи. Це відображено в положенні про взаємний вплив індивідуальних особливостей особистості та соціокультурного середовища. По-друге, оволодіваючи конкретним видом діяльності, людина стикається з новими завданнями, професійними не-стандартними ситуаціями тощо. Згодом виникають протиріччя між вимогами професійної діяльності та рівнем розвитку окремих особистісних рис. Ці протиріччя є рушійною силою розвитку суб'єкта професійної діяльності і відповідають положенню про зв'язок особистісного розвитку і професійного становлення. По-третє, процес професійного розвитку включає в себе: вибір людиною професії згідно з власними можливостями та здібностями, інтересами; засвоєння правил та норм професії; формування та усвідомлення себе як професіонала, розвиток власної особистості методами професії та збагачення професійної діяльності творчими напрацюваннями. Цей процес відповідає положенню про етапність, стадіальність професіогенезу особистості. По-четверте, сензитивним періодом професійного розвитку особистості є період пізньої юності.

По-п'яте, професіогенез суб'єкта діяльності є процесом динамічним і відбувається протягом всього професійного життя людини та не обмежується будь-яким одним періодом. Шосте – професійний розвиток особистості, її операціональних і психологічних якостей та структур відбувається нерівномірно і гетерохронно. Сьоме – процес становлення професіоналізму в процесі життєдіяльності людини розглядається як процес самореалізації особистості, становлення її суб'єктності. Всі вищеперераховані особливості професіогенезу відповідають професії практичного психолога.

Перспективним вважаємо емпіричне дослідження професіогенезу практичних психологів.

Список використаних джерел

1. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания / Б.Г.Ананьев. – Л.: Наука, 1989. – 180 с.
2. Профориентация: [Учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений] / Е.Ю. Пряжникова, Н.С. Пряжников. – М.: Издательский центр “Академия”, 2005. – 496 с.
3. Чернявская А.П. Психологическое консультирование / А.П.Чернявская. – Ростов н/Д: Феникс, 2000. – 156 с.
4. Super D.E, Bahn M.Y. Occupational Psychology. London: Tavistock. 1971
5. Зеер Э.Ф. Психология профессий: [Учеб. пособ.] / Э.Ф.Зеер. – Екатеринбург: Деловая книга, 2003. – 336 с.
6. Деркач А.А. Акмеология: [Учебн. пособ.] / А.А.Деркач, В.Г.Зазыкин. – СПб.: ПИТЕР, 2003. – 256 с.
7. Битянова М.Р. Проблема саморазвития личности в психологии: Аналитический обзор / М.Р.Битянова. – М.: Флинта, 1998. – 48 с.
8. Гинзбург М.Р. Психологическое содержание личностного самоопределения / М.Р.Гинзбург // Вопросы психологии. – 1994. – №3. – С. 43-53.
9. Катаева Л. И. К вопросу о сущности профессионального самоопределения личности в пространстве становления нового российского общества / Л.И.Катаева, Т.А.Полозова // Мир психологии. – 2005. – №1. – С. 73-84.
10. Проф.разв. психол.словарь psi.webzone.ru/st/315300.htm
11. Максименко С.Д. Рефлексія проблем розвитку в психології / С.Д.Максименко // Актуальні проблеми психології: Наукові записки Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. Академіка С.Д.Максименка. – К.: Нора-Друк, 2001. – Вип. 21. – С.3-24.
12. Митина Л.М. Личностное и профессиональное развитие человека в новых социально-экономических условиях /

- Л.М.Митина // Вопросы психологии. – 1997. – № 4. – С.45-48.
13. Митина Л.М. Психология труда и профессионального развития учителя: [Учеб. пособ. для студ. вузов] / Л.М.Митина. – М.: Академия, 2004. – 320 с.
 14. Елдышова О.А. Профессиональное самосознание как психологическая составляющая профессионального становления / Елдышова О.А. //Фундаментальные исследования. – 2006. – № 7. – С. 101–102.
 15. Щотка О.П. Концептуальні засади дослідження професійного становлення фахівця з управління / О.П.Щотка //Теоретико-методологические проблемы совершенствования психологической подготовки менеджеров: Сборник научных трудов . – [Приложение № 3 к научному журналу “Персонал”]. – №1 (55), Киев. – 2000. – С. 63-65.
 16. Пов’якель Н.І. Психологічні умови професійного розвитку мислення та конкурентоспроможність сучасного фахівця з практичної і прикладної психології / Н.І.Пов’якель // Актуальні проблеми психології: Том 1: Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія. – К.: Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України, 2002. – Частина 6. – С.284-288.
 17. Климов Е.А. Введение в психологию труда / Е.А.Климов. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – 199 с.
 18. Маркова А.К. Психология профессионализма / А.К.Маркова. – М., 1996. – 248 с.
 19. Вачков И.В. Введение в профессию “психолог”: [Учеб. пособ.] / И.В.Вачков, Н.С.Пряжников. – Воронеж: изд-во НПО “МОДЭК”, 2004. – 464 с.
 20. Долінська Ю.Г. Самоактуалізація особистості майбутнього психолога у процесі професійної підготовки: дис...кандидата психол. наук: 19.00.07. /Ю.Г.Долінська// Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2000. – 195 арк.
 21. Маноха И.П. Профессиональный потенциал личности: опыт онтологического исследования: дис. ... кандидата психол. наук: 19.00.01/И.П.Маноха// Киев. ун-т им. Т.Шевченко. – К., 1993. – 173 с.

The concept and models of professiogenesis of an experimental psychologist are considered in the article in accordance with theoretical propositions of activity and subjective approaches to psychology.

Keywords: Professiogenesis, professionalism, professionalization.

Отримано: 14.11.2011 р.